

ฉกทัศน์การบริหารจัดการเครือข่ายการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตร ที่ใช้ชุมชนเป็นฐาน: กรณีชุมชนบ่อแกและบ่อทอง อำเภอคูคต จังหวัดมหาสารคาม*

ไชยมนู กุณอก**

ปิยะพงษ์ บุษบงก์***

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาศักยภาพของชุมชนบ้านบ่อแกและบ้านบ่อทอง ในการพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตร 2) ศึกษาฉกทัศน์ (Scenario) ของการบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรที่เป็นไปได้ของชุมชนบ้านบ่อแกและบ้านบ่อทอง 3) ศึกษาศักยภาพของเครือข่ายการบริหารจัดการที่มีอยู่ในการหนุนเสริมการบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรของชุมชนบ้านบ่อแกและบ้านบ่อทอง กลุ่มผู้ให้ข้อมูลผู้วิจัยสุ่มตัวอย่างผู้ให้ข้อมูลแบบเฉพาะเจาะจงตามวัตถุประสงค์ ได้แก่ ชาวบ้าน 100 คน แกนนำชุมชน 17 คน เครือข่ายของชุมชน 8 คน เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษา ได้แก่ แบบสอบถาม การศึกษาด้วย Delphi และแบบสัมภาษณ์ การวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้สถิติ ประกอบด้วย ค่าความถี่ ร้อยละ ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐานและการวิเคราะห์เนื้อหาสำหรับข้อมูลเชิงคุณภาพ ผลการวิจัยพบว่า 1) ศักยภาพของชุมชนบ้านบ่อแกและบ้านบ่อทองในการพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรสะท้อนศักยภาพทุกด้านอยู่ในระดับมาก ($\bar{x}$ 3.86) เมื่อพิจารณาศักยภาพเป็นรายด้านอยู่ในระดับมาก 6 ด้าน ดังนี้ ด้านจุดแข็ง ด้านบทบาทของผู้นำชุมชน ด้านความต้องการมีส่วนร่วม ด้านความพร้อมของทุนทางทรัพยากรและด้านความร่วมมือ ความสามัคคี กับด้านความสัมพันธ์ ฉันทมิตร ความกลมเกลียว / ญาติพี่น้อง และด้านจุดอ่อนที่อยู่ในระดับน้อย ซึ่งสะท้อนว่ามีจุดอ่อนไม่มาก 2) ฉกทัศน์ของการบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรที่เป็นไปได้ มีระยะเวลาดำเนินงาน 5 ปี แบ่งเป็น 3 ระยะ คือระยะต้นน้ำ (เตรียมพร้อมพัฒนา) ปีที่หนึ่งและปีที่สอง ระยะกลางน้ำ (พัฒนาอย่างต่อเนื่อง) ปีที่สามและปีที่สี่ และระยะปลายน้ำ (ขับเคลื่อนให้เกิดความยั่งยืน) ปีที่ห้ารวมทั้งหมด 26 กิจกรรม 3) เครือข่ายราชการส่วนภูมิภาค เครือข่ายราชการส่วนท้องถิ่น เครือข่ายสถาบันการศึกษา และเครือข่ายองค์กรไม่ใชรัฐ เข้าร่วมทุกกิจกรรม ทั้ง 3 ระยะ การหนุนเสริมตามภารกิจขององค์กร การทำงานร่วมกันทั้งรูปแบบเป็นทางการและไม่เป็นทางการ และความสัมพันธ์ระหว่างเครือข่ายกับชุมชน ตัวบุคคล ในลักษณะพึ่งพาซึ่งกันและกัน โดยการมองเป้าหมายร่วมกันในผลประโยชน์ของชุมชน

คำสำคัญ: ท้องเที่ยวเชิงเกษตร / ฉกทัศน์ / เครือข่ายการบริหารจัดการท่องเที่ยวท้องถิ่น

*บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัย เรื่อง “การบริหารจัดการเครือข่ายการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่น เชิงเกษตร กรณีชุมชนบ่อแกและบ่อทอง ตำบลเลิงแฝก อำเภอคูคต จังหวัดมหาสารคาม” ในการศึกษาหลักสูตรรัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขา นโยบายสาธารณะ

**นิสิตหลักสูตรรัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขานโยบายสาธารณะ, วิทยาลัยการเมืองการปกครอง มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

*** อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์, ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประจำวิทยาลัยการเมืองการปกครอง มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

Scenarios of Community-based Network Governance on Local Agricultural Tourism Development: A case Study of Bo Kae and Bo Tong Communities, Kud Rang District, Mahasarakham Province

Chaimanoo Kunok^{**}
Piyapong Boossabong^{***}

Abstract

The purposes of this research are : 1) to understand the capacity of these two communities to develop agri-tourism, 2) to analyze scenarios of tourism governance and 3) to study the existing governance networks that would be able to support the tourism management of these two communities. One hundred citizens are chosen and 17 key informants are invited to participate in Delphi research technique. Interviews and statistic analysis are also adopted for this study including frequency, percentage, standard deviation and content analysis. The results of this study showed that (1) the total capacity of Bo Kae and Bo Tong communities was high in every dimensions regarding to develop to be the agri-tourism place. To rank from the highest average to the lower ones found that the strength was the first rank followed by the role of community leaders, the demand to participate, the readiness of natural capital, solidarity, and the informal relations. For the weakness, the number shows that it was low. (2) The possible scenarios to develop agri-tourism in the two communities can be set for 5 years within 3 phases that are the beginning (capacity enhancement), the intermediate (the continued development) and the last ones (sustainable orientation). In total, there are 26 activities. (3) Governance networks compounded with regional government bodies, local government networks, educational institutions and non-governmental organizations. They intended to anticipate all activities and phases by considering the relevance to their missions. They also addressed that they could support both formal and informal ways. These strengthen the interdependent relationship between outside networks and community and key persons that look forward together to shared community interests.

Keywords: Agri-tourism/ Scenario/ Network of Local Agricultural Tourism

บทนำ

การพัฒนาการท่องเที่ยวให้เกิดความยั่งยืนเหมาะสมกับสภาพสิ่งแวดล้อมและสังคมไทยภายใต้กระแสของเศรษฐกิจในยุคโลกาภิวัตน์ จำเป็นจะต้องพัฒนาการท่องเที่ยวให้มีคุณค่าและต้องมี “จิตสำนึกใหม่และเชื่อมโยงบริบทของการพัฒนาให้ครอบคลุมหลากหลายมิติบนพื้นฐานของสังคมไทย การท่องเที่ยวโดยชุมชนเป็นอีกหนึ่งมิติการท่องเที่ยวซึ่งจัดการโดยชุมชนในการดูแลการท่องเที่ยวของตนเองดูแลทรัพยากรและผลประโยชน์ร่วมกัน ก่อให้เกิดความภาคภูมิใจ

* This article is a part of the research, *Scenarios of Community-based Network Governance on Local Agricultural Tourism Development: A case Study of Bo kae and Bo Tong Communities, Kud Rang District, Mahasarakham Province.*, Master of public policy of College of Politics and Governance, Mahasarakham University.

** Student, master of public policy, College of Politics and Governance, Mahasarakham University.

*** Assistant Professor, College of Politics and Governance, Mahasarakham University. Advisor.

และวางแผนทรัพยากรชุมชน (เทิดชาย ช่วยบำรุง, 2552, น.45) การท่องเที่ยวจึงเป็นอุตสาหกรรมที่ก่อประโยชน์ในหลายด้าน เช่น การขยายตัวทางเศรษฐกิจ การสร้างงานสร้างอาชีพของคนในท้องถิ่นและนํารายได้ที่เป็นผลของการท่องเที่ยวเข้าสู่ชุมชน เป็นการกระจายรายได้เพื่อสร้างความมั่นคงให้ชุมชน ความอุดมสมบูรณ์ ด้านทรัพยากรทางธรรมชาติของประเทศไทย จึงมีแหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติที่หลากหลายรวมทั้งการประกอบอาชีพที่โดดเด่นในด้านการเกษตร ส่งผลให้การท่องเที่ยวเป็นอุตสาหกรรมบริการที่มีบทบาทสูงส่งผลให้การท่องเที่ยวมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจสังคม (วัฒนา มโนรัตน์, 2552, น.3) การท่องเที่ยวเชิงเกษตรเป็นอีกรูปแบบหนึ่งในการท่องเที่ยวที่ใช้ทรัพยากรในท้องถิ่น วัฒนธรรมประเพณี วิธีการดำเนินชีวิตของคนในชนบท ศูนย์การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ ผลผลิตจากสวนปลอดสารพิษ ตลาดสีเขียว ผลิตภัณฑ์หัตถกรรม เป็นจุดเด่นดึงดูดนักท่องเที่ยวให้เข้ามาสัมผัสกับวิถีชีวิตของเกษตรกร ได้ความรู้ที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้กับชีวิตประจำวัน ทำให้ชาวบ้านเกิดความภาคภูมิใจกับอาชีพเกษตรกรรมอันเป็นรากเหง้าของคนไทยมาแต่ครั้งโบราณนับเป็นเวลากว่าพันปี ภายใต้แนวคิด ปรัชญา องค์ความรู้ และภูมิปัญญาของบรรพบุรุษ นักท่องเที่ยวจะได้สัมผัสกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวชนบท และได้เรียนรู้ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม และการประกอบอาชีพเกษตรกรรมของแต่ละชุมชนทั้งที่เป็นวิถีเกษตรแบบดั้งเดิมและการใช้เทคโนโลยีในบรรยากาศที่เป็นธรรมชาติ ในทศวรรษที่ผ่านมา การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย และกรมส่งเสริมการเกษตรจึงได้มีนโยบายให้ทุกจังหวัดจัดให้มีการท่องเที่ยวเชิงเกษตรขึ้น โดยยึดแนวการจัดกิจกรรม เพื่อเสริมสร้างให้เป็นกิจกรรมที่ยั่งยืนจะทำให้เกิดการกระจายรายได้ไปสู่ท้องถิ่น (วัฒนา มโนรัตน์, 2552, น.3)

ผู้วิจัยมองว่าหนึ่งในชุมชนที่มีทุนทางทรัพยากร (natural capital) ที่จะสามารถพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตรได้คือชุมชนบ่อแก หมู่ที่ 4 และชุมชนบ่อทอง หมู่ที่ 10 ต.เลิงแฝก อ.กุฉินชัย จ.มหาสารคาม ในอดีตทั้ง 2 ชุมชนชื่อว่าบ้านบ่อแก แต่ปัจจุบันได้แยกออกเป็น 2 ชุมชนดังกล่าว โดยมีระยะทางห่างจากเขตอำเภอเมืองมหาสารคาม 46 กิโลเมตร ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพหลักคือเกษตรกรรม ได้แก่ ทำนา ปลูกมันสำปะหลัง และไร่อ้อย โดยมีพื้นที่ทั้งหมด 7,500 ไร่ แบ่งเป็นพื้นที่ทำนา 3,200 ไร่ และพื้นที่ทำไร่ 4,300 ไร่ พื้นที่สาธารณะประโยชน์ได้แก่ ห้วยงูลิงค์ความยาว 4 กิโลเมตร หนองผือ 18 ไร่ หนองศาลากบก 20 ไร่ หนองศาลากแดง 5 ไร่ และป่าชุมชนโลกคริมชาติ 50 ไร่ มีจำนวนครัวเรือนทั้งหมด 425 ครัวเรือน ประชากร 1,075 คน วิถีชีวิตชุมชนเป็นแบบพึ่งตนเองอยู่กับท้องไร่ ท้องนาเป็นหลัก หลังฤดูการทำนาเก็บเกี่ยวผลผลิตก็จะใช้พื้นที่ทำการเกษตร เลี้ยงสัตว์ ด้านอาหารสามารถหาได้ตามธรรมชาติ เช่น กุ้ง หอย ปู กบ และปลา แหล่งอาหารชุมชนในพื้นที่สาธารณะ 3 แห่ง คือ ลำห้วยงูลิงค์ หนองผือ หนองศาลากบก และป่าชุมชน 106 ไร่ ถือเป็นแหล่งหาอาหารและอาหารป่าตามฤดูกาล และมีแหล่งเรียนรู้ของ

ชุมชน ได้แก่ ศูนย์การเรียนรู้ชีวิตวิถีอีสานเพื่อความมั่นคงทางอาหารอย่างยั่งยืนและแหล่งเรียนรู้ การเกษตรหนองสาลาดกบก (วชิรวัตต์ อาริยะศิริโชค, 2558, น.1)

นอกจากนั้นชุมชนดังกล่าวยังมี ทูตทางสังคม (social capital) นั่นคือ เครือข่ายการบริหารจัดการที่มีอยู่ของชุมชน กล่าวคือ นับตั้งแต่ปี 2556 เป็นต้นมา ชาวบ้านได้รวมกลุ่มรณรงค์ให้คนในชุมชนได้ตระหนักถึงอันตรายจากสารเคมีในการทำเกษตร จึงได้ทำวิจัยชุมชนร่วมกับศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นเกษตรกรรมยั่งยืนอีสานตอนกลางและได้รับการสนับสนุนจากเกษตรอำเภอกุดรังให้เข้าอบรมการทำปุ๋ยอินทรีย์ ในปี 2557 ได้ดำเนินการต่อจากปี 2556 โดยร่วมมือกับวิทยาลัยการเมืองการปกครอง มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ในการจัดตั้ง “ศูนย์การเรียนรู้ชีวิตวิถีอีสานเพื่อความมั่นคงทางอาหารอย่างยั่งยืน” เป็นแหล่งเรียนรู้ของชุมชนและเป็นศูนย์กลางดำเนินกิจกรรมเกี่ยวกับอาหารจากผักปลอดสารพิษและสุขภาพของประชาชนในชุมชน จากความร่วมมือดังกล่าวทำให้เกิดเครือข่ายของชุมชน อาทิ เกษตรอำเภอกุดรังและองค์การบริหารส่วนตำบลเลิงแฝก ให้การสนับสนุนบุคลากรและงบประมาณเข้าทำงานร่วมกับชุมชนในการต่อยอดเรื่องเกษตรอินทรีย์ จนส่งผลให้ชุมชนได้ขยายพื้นที่การเรียนรู้สู่ระดับตำบล อำเภอ จนถึงปัจจุบัน เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน เข้าร่วมเป็นวิทยากรให้ความรู้ในการทำเกษตรอินทรีย์ให้มีความมั่นคงและยั่งยืน โรงเรียนบ้านบ่อแกและโรงเรียนบ้านโสกคลอง โรงเรียนประจำชุมชน ได้นำนักเรียนมาศึกษาเรียนรู้แปลงสาธิตการทำเกษตรอินทรีย์ของศูนย์การเรียนรู้ชีวิตวิถีอีสานเพื่อความมั่นคงทางอาหารอย่างยั่งยืน เพื่อนำไปปรับใช้ในการทำแปลงเกษตรในโรงเรียนและครัวเรือนของนักเรียนได้ โรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบลเลิงแฝก ได้เข้ามาให้ความรู้เกี่ยวกับการรับประทานอาหาร การดูแลสุขภาพ และรณรงค์ให้ชาวบ้านบ่อแกและบ้านบ่อทองเห็นโทษของสารเคมีซึ่งให้เห็นถึงประโยชน์ของการทำเกษตรอินทรีย์และผลผลิตผักที่ปลอดสารพิษ (วชิรวัตต์ อาริยะศิริโชค, 2557, น.40) ปี 2558 ได้ขยายผลจาก “ศูนย์การเรียนรู้ชีวิตวิถีอีสานเพื่อความมั่นคงทางอาหารอย่างยั่งยืน” สู่ “แหล่งเรียนรู้หนองสาลาดกบก” พื้นที่สาธารณะนำมาพัฒนาเป็นแหล่งเรียนรู้ของบ้านบ่อแกและบ้านบ่อทอง และเป็นพื้นที่เรียนรู้ระดับตำบลเลิงแฝกพร้อมทั้งชาวบ้านในเขตตำบลเลิงแฝกและใกล้เคียง ได้เข้ามาเรียนรู้แปลงเกษตรอินทรีย์ พร้อมกับได้รับการแบ่งปันต้นกล้าผักนำไปทดลองปลูก สามารถนำไปขยายผลต่อในพื้นที่ไร่นา สวนของตนได้ แหล่งเรียนรู้ดังกล่าวจะมีวิทยากรคือชาวบ้านที่ได้เข้าร่วมโครงการและเป็นสมาชิกของกลุ่มปลูกพืชผักผสมผสานผลิตอาหารปลอดสารพิษ แบ่งปันให้ความรู้ แนะนำแก่ชาวบ้านที่มาเยี่ยมชมและเรียนรู้ จากการลงมือทำงานเกิดผลผลิตจากแปลงผักทั้งของศูนย์การเรียนรู้และในครัวเรือนมากมาย จึงนำมาสู่การสร้าง “ตลาดอาหารปลอดภัย สาขาสายใยครอบครัว” โดยนำผลผลิตจากแปลงผักเกษตรอินทรีย์ของชาวบ้านบ่อแกและบ้านบ่อทอง นำมาขายและแลกเปลี่ยนผลผลิตซึ่งกันและกัน อันจะเกิดการสร้างรายได้ในชุมชนและเป็นพื้นที่ดำเนินกิจกรรมให้ชาวบ้านบ้านบ่อแกและบ้านบ่อทองและผู้มาใช้จ่ายได้ทำ

กิจกรรมร่วมกัน จากการดำเนินกิจกรรมการอย่างต่อเนื่องของบ้านบ่อแกและบ้านบ่อทอง โดยมีเครือข่ายเป็นที่ปรึกษานั้น ทำให้บ้านบ่อแกและบ้านบ่อทองได้รับการคัดเลือกจากจังหวัดมหาสารคามให้เป็นชุมชนต้นแบบด้านเกษตรอินทรีย์ และชุมชนยังดำเนินกิจกรรมในด้านเกษตรอินทรีย์ร่วมกับเครือข่ายของชุมชนมาอย่างต่อเนื่อง (วชิรวัตต์ อาริยะศิริโชติ, 2558, น.50) จากทุนทางทรัพยากรของชุมชนและเครือข่ายการบริหารจัดการที่มีอยู่ โดยความตั้งใจของชาวบ้านและศักยภาพของเครือข่ายการบริหารจัดการที่มีอยู่ก็อาจจะพัฒนาชุมชน ยกกระดับเป็นแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่น เชิงเกษตรได้ ทั้งเป็นการขยายพื้นที่การเรียนรู้ด้านเกษตรอินทรีย์ การแลกเปลี่ยนข้อมูลประสบการณ์ และนำแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงมาประยุกต์ใช้ การอนุรักษ์วิถีชุมชนด้านวิถีชีวิตด้านวัฒนธรรม และด้านภูมิปัญญาท้องถิ่น ให้ขยายไปสู่กว้างจากระดับชุมชนไปสู่ระดับตำบล จนกระทั่งถึงระดับประเทศต่อไป

จากการสังเคราะห์งานวิจัยเกี่ยวกับการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตร ซึ่งมีผู้วิจัยหลายท่านได้ทำการศึกษาเกี่ยวกับประเด็นการมีส่วนร่วมของชุมชนต่อการจัดการการท่องเที่ยวศึกษาวิจัยที่ส่งผลต่อการท่องเที่ยวและศึกษาการพัฒนาเครือข่ายการท่องเที่ยวโดยชุมชน อาทิ ยูหนา หลงสมัน ได้ศึกษารูปแบบและการพัฒนาศักยภาพการท่องเที่ยวของเครือข่ายการท่องเที่ยวโดยชุมชน จ.สตูล เป็นการศึกษากระบวนการเรียนรู้ผ่านการจัดทำฐานข้อมูลของแต่ละชุมชนใน จ.สตูลและการกำหนดมาตรฐานให้กับสมาชิก (ยูหนา หลงสมัน, 2557) ซึ่งเป็นการเข้ามามีส่วนร่วมของเครือข่ายการท่องเที่ยวจ.สตูลที่จะทำให้การท่องเที่ยวมีความยั่งยืนและเกิดขึ้นได้ หากพื้นที่นั้นมีศักยภาพที่จะทำให้พื้นที่ชุมชนของตนได้เป็นแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเกิดจากความต้องการของคนในชุมชนด้วย รวมถึงการนำศักยภาพของเครือข่ายที่มีอยู่มาหนุนเสริม ช่วยเหลือในด้านต่างๆ ที่ชุมชนยังไม่สามารถดำเนินการได้เพียงลำพัง และมีกระบวนการอย่างไรที่จะให้เครือข่ายได้เข้ามามีบทบาทร่วมกันในทุกๆเครือข่าย โดยไม่ได้ละเลยต่อการทำงานของเครือข่ายใดเครือข่ายหนึ่ง ทำให้ผู้วิจัยเกิดความสนใจที่จะศึกษาจากทัศนคติการบริหารจัดการเครือข่ายการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรที่ใช้ชุมชนเป็นฐาน เป็นการศึกษาศักยภาพของชุมชนบ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง ซึ่งมีความต้องการที่จะขยายผลด้านทำเกษตรอินทรีย์และอนุรักษ์วิถีชุมชน โดยใช้ทุนทางทรัพยากรและทุนทางสังคมเป็นฐานในการพัฒนาชุมชน อีกทั้งหาจากทัศนคติในการบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตร ที่เป็นไปได้ มีกระบวนการจัดการการท่องเที่ยว การถ่ายทอดความรู้ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างนักท่องเที่ยวกับชาวบ้านบ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง อันจะก่อให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ๆสามารถนำมาพัฒนาต่อยอดและมีความยั่งยืนจนตกไปสู่รุ่นลูกหลานได้ อีกทั้งศึกษาศักยภาพของเครือข่ายของชุมชนที่ได้ร่วมงานกับชุมชนบ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง ในการหนุนเสริมการบริหารจัดการการทำงานร่วมกันในทุกภาคส่วน ความสัมพันธ์ของเครือข่ายและชุมชน เพื่อที่จะผลักดันให้เกิดแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรของชุมชนบ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง อันจะก่อให้เกิด

การสร้างงานและสร้างรายได้ภายในชุมชน ได้อนุรักษ์วิถีชีวิต วัฒนธรรม ประเพณีของชุมชนบ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง มีความยั่งยืนต่อไปและยังเป็นการสนองความต้องการของชุมชนอย่างแท้จริง

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาศักยภาพของชุมชนบ้านบ่อแกและบ้านบ่อทอง ในการพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตร
2. เพื่อศึกษาฉากทัศน์ (scenario) ของการบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรที่เป็นไปได้ของชุมชนบ้านบ่อแกและบ้านบ่อทอง
3. เพื่อศึกษาศักยภาพของเครือข่ายการบริหารจัดการที่มีอยู่ในการหนุนเสริมการบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรของชุมชนบ้านบ่อแกและบ้านบ่อทอง

ขอบเขตการศึกษา

ขอบเขตด้านเนื้อหา

การศึกษานี้เป็นการศึกษาความต้องการของชุมชนบ้านบ่อแก บ้านบ่อทองที่จะพัฒนาชุมชนให้มีความเข้มแข็ง โดยมีทุนทางทรัพยากรและทุนทางสังคมของชุมชนที่เกิดขึ้นจากความร่วมกับเครือข่ายของชุมชนในภาคส่วนต่างๆ ที่จะช่วยหนุนเสริมชุมชนบ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง หากฉากทัศน์การบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นที่เป็นไปได้ในการพัฒนาชุมชนบ้านบ่อแก บ้านบ่อทองให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรได้ ซึ่งการศึกษานี้ไม่ได้ศึกษา มิติการพัฒนาชุมชนบ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง ให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตร ตามนโยบายของภาครัฐหรือหน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้องมาสนับสนุนหรือส่งเสริมให้ชุมชนแห่งนี้เป็นแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่น เชิงเกษตรขึ้น การกล่าวถึงยุทธศาสตร์หรือแผนนโยบายภาครัฐเกี่ยวกับการท่องเที่ยวท้องถิ่น เชิงเกษตร ที่ได้อธิบายในเนื้อหาเป็นการกล่าวถึงช่วงโอกาสที่เหมาะสมกับชุมชนบ้านบ่อแก บ้านบ่อทองที่มีความต้องการที่จะพัฒนาชุมชนให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรร่วมกับเครือข่ายในการหนุนเสริม โดยใช้ทุนทางทรัพยากรและทุนทางสังคมที่มีของชุมชนต่อการศึกษารพัฒนาในครั้งนี้

ขอบเขตด้านพื้นที่

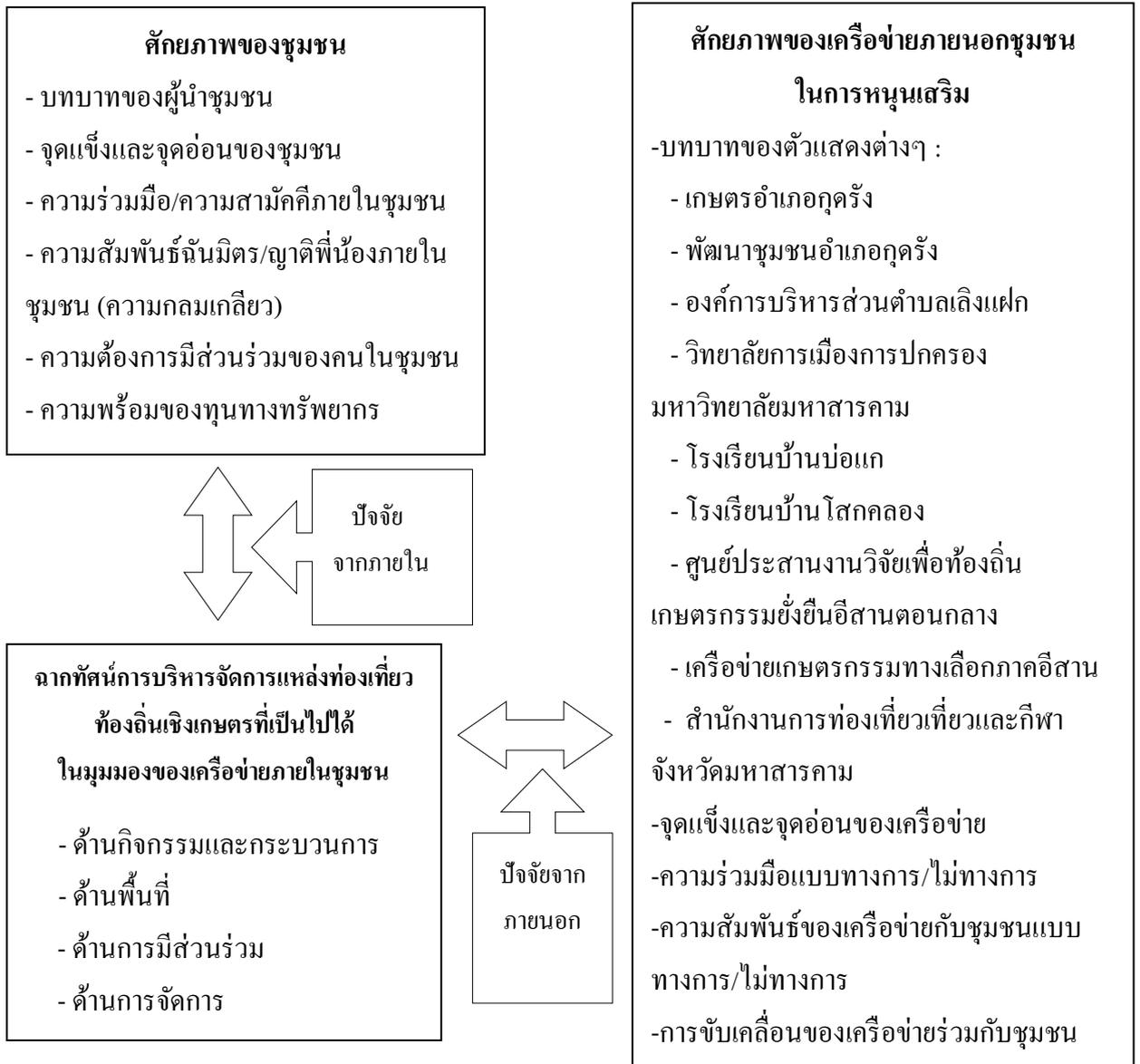
พื้นที่ใช้ในการศึกษาคือ บ้านบ่อแกหมู่ที่ 4 และบ้านบ่อทองหมู่ที่ 10 ตำบลเลิงแฝก อำเภอกุดรัง จังหวัดมหาสารคาม

กรอบแนวคิดของการศึกษา

การศึกษาศักยภาพของชุมชนบ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง ความต้องการมีส่วนร่วม (participation) ของชาวบ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง ต่อการพัฒนาความพร้อมของทุนทางทรัพยากร ใน

การจัดการการท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรร่วมกับเครือข่ายของชุมชน (วชิรวัตต์ อริยะศิริ โชติ, 2558, น.40) ศึกษาจากทัศนัยการบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรที่เป็นไปได้ บนพื้นฐานทุนทางทรัพยากร ทุนทางสังคมของชุมชนบ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง ในด้านกิจกรรมและกระบวนการ ด้านพื้นที่ ด้านการมีส่วนร่วม และด้านการจัดการ (บุญเลิศ จิตตั้งวัฒนา, 2548) และศึกษาศักยภาพของเครือข่ายการบริหารจัดการที่มีอยู่ของชุมชนบ้านบ่อแก บ้านบ่อทองในการบริหารจัดการการท่องเที่ยวร่วมกับชุมชน บทบาทของแต่ละตัวแสดง ทั้งภาครัฐส่วนภูมิภาค ส่วนท้องถิ่น ส่วนท้องถิ่น สถาบันการศึกษา และองค์กรที่ไม่ใช่รัฐ (พัชรี สีโรรส, 2558, น.101-103) ด้วยการนำศักยภาพเครือข่ายเข้ามามีส่วนร่วมในการบริหารจัดการและหนุนเสริมการบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่น (local tourism) จากการสังเคราะห์จะได้กรอบการวิเคราะห์ดังภาพข้างล่างนี้

ภาพกรอบแนวคิดของการวิจัย

วิธีการดำเนินการวิจัย

ผู้ที่ให้ข้อมูลสำคัญ (key informants) ผู้วิจัยสุ่มตัวอย่างผู้ที่ให้ข้อมูลแบบเฉพาะเจาะจงตามวัตถุประสงค์ (purposive sampling) ซึ่งผู้วิจัยได้คัดเลือก (selection of key informants) โดยแยกรายละเอียดดังนี้ 1) ด้านชาวบ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง ที่จะเป็นผู้สะท้อนศักยภาพของชุมชน บ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง ผู้วิจัยได้กำหนด 10 % จากจำนวนประชากรทั้งหมด 1,075 คน ได้ขนาดกลุ่มตัวอย่างเป็น 100 คน

2) ด้านผู้มีส่วนได้ส่วนเสียต่อการสร้างฉกตทัศน์การบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรที่เป็นไปได้ ซึ่งเป็นเครือข่ายภายในชุมชนบ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง จำนวนทั้งหมด 17 คน ได้แก่ ผู้นำชุมชน คณะกรรมการหมู่บ้าน ประชาชนชุมชน กลุ่มอาชีพ ตัวแทนคณะกรรมการศูนย์การเรียนรู้วิถีอีสานเพื่อความมั่นคงทางอาหารอย่างยั่งยืน และตัวแทนคณะกรรมการการเรียนรู้หนองสาลาดกบ / ตลาดอาหารปลอดภัย เพื่อให้ข้อมูลมีความคลาดเคลื่อนในระดับคงที่ มีความน่าเชื่อถืออันจะส่งผลต่อการเก็บข้อมูลทวนซ้ำ ในการหาฉกตทัศน์ของข้อมูล ผู้วิจัยจึงได้เลือกผู้ให้ข้อมูลตามจำนวนดังกล่าว

3) ด้านเครือข่าย/องค์กร ภายนอกของชุมชนที่เข้ามามีส่วนร่วมกับชุมชนมากกว่า 1 ปีหรือ 1 โครงการ ทั้งเป็นหน่วยงานที่ตั้งอยู่ในพื้นที่และหน่วยงานภายนอกที่ชุมชนเข้าร่วมงาน 8 เครือข่ายคือเกษตรอำเภอกุดรัง พัฒนาชุมชนอำเภอกุดรัง องค์การบริหารส่วนตำบลสิงห์แฝก โรงเรียนบ้านบ่อแก โรงเรียนบ้านโสกคลอง วิทยาลัยการเมืองการปกครอง มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นเกษตรกรรมยั่งยืนอีสานตอนกลาง เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน และอีก 1 หน่วยงานที่ดูแลการท่องเที่ยวในพื้นที่จังหวัดมหาสารคามคือ สำนักงานการท่องเที่ยวและกีฬาจังหวัดมหาสารคาม รวมทั้งหมด 9 คน

เครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล ได้สร้างขึ้นตามกรอบแนวคิดการศึกษา และตรวจสอบโดยอาจารย์ที่ปรึกษาในแต่ละเครื่องมือ ครั้งที่ 1 ผู้วิจัยได้ใช้แบบสอบถามและนำผลลัพธ์ที่ได้มาสร้างข้อคำถามสำหรับการศึกษาด้วยเทคนิค Delphi ครั้งที่ 2 ใช้เทคนิคหรือเครื่องมือการวิจัยที่เรียกว่า Delphi สร้างฉกตทัศน์การบริหารจัดการการท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรที่เป็นไปได้ โดยสอบถามผู้มีส่วนได้ส่วนเสียเป็นผู้ให้ข้อมูลจนได้ฉกตทัศน์และนำผลลัพธ์ที่ได้มาสร้างแบบสัมภาษณ์ และครั้งที่ 3 ใช้แบบสัมภาษณ์เชิงลึก ในการสัมภาษณ์เครือข่ายที่เป็นหน่วยงานรัฐ (ภูมิภาค/ท้องถิ่น) สถาบันการศึกษา องค์กรที่ไม่ใช่รัฐ และใช้การบันทึกเสียงระหว่างการสัมภาษณ์ สมุดบันทึกการสัมภาษณ์ในการพูดคุยกับผู้ให้ข้อมูลของงานวิจัยครั้งนี้

การเก็บรวบรวมข้อมูล ทั้งหมด 3 ครั้ง ผู้วิจัยดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลจากภาคสนาม การลงพื้นที่ครั้งที่ 1 แจกแบบสอบถามให้กับผู้ให้ข้อมูลกลุ่มเป้าหมายคือ ชาวบ้านบ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง ตามจำนวนที่ผู้วิจัยกำหนดไว้ ระหว่างการลงพื้นที่ อาจพูดคุยร่วมกับผู้ให้ข้อมูลตามโอกาส

และความเหมาะสม นำแบบสอบถามที่เก็บข้อมูลเสร็จแล้วมาแปรผลและรายงานผล การลงพื้นที่เก็บข้อมูลครั้งที่ 2 ใช้ข้อคำถามสำหรับการศึกษาด้วย Delphi แบบผลลัพท์ของข้อมูลครั้งที่ 1 ในแต่ละชุดข้อคำถาม ผู้วิจัยจะแจกให้ผู้ให้ข้อมูลรายบุคคลจนครบตามจำนวนนำข้อคำถามมาแปรผลตรวจสอบผลลัพท์ของข้อมูล หากมีข้อมูลชุดใดที่ยังมีข้อขัดแย้งอยู่ก็จะนำข้อคำถามชุดนี้ลงพื้นที่เก็บข้อมูลอีกครั้ง จนกว่าจะได้ นันทมติ ของข้อมูลในแต่ละข้อและ ไม่มีการเปิดเผยรายชื่อของผู้ให้ข้อมูลที่มีข้อขัดแย้งในชุดข้อคำถามนั้น ระยะห่างของการลงพื้นที่ของการเก็บข้อมูลข้อคำถามนี้ภายใน 1-2 สัปดาห์และรวบรวมข้อมูล การลงพื้นที่เก็บข้อมูลครั้งที่ 3 ผู้วิจัยใช้การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (in-depth interview) พร้อมแบบผลลัพท์ข้อมูลครั้งที่ 2 แก่ผู้ให้ข้อมูล โดยผู้วิจัยใช้คำถามปลายเปิดและเปิดโอกาสให้ผู้ให้ข้อมูลได้บรรยายความรู้สึก ให้ข้อมูล ข้อคิดเห็น หรือเล่าเรื่องต่างๆ ที่เกิดขึ้นและผู้วิจัยจะสัมภาษณ์แบบตัวต่อตัวตอบคำถามตามประเด็นที่ได้ตั้งคำถามไว้ โดยไม่ต้องเรียงลำดับ (an interview guide) และการสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ (informal interview) กับผู้ให้ข้อมูล โดยการพูดคุยตามจังหวะและโอกาสที่เหมาะสม พร้อมทั้งใช้วิธีการสังเกตไปด้วย นำข้อมูลที่ได้ทั้งหมด 3 ครั้งมาวิเคราะห์ผลและรายงานผลการดำเนินการวิจัย

การวิเคราะห์ข้อมูล ข้อมูลเชิงปริมาณวิเคราะห์โดยใช้โปรแกรมคอมพิวเตอร์สำเร็จรูป (SPSS) วิเคราะห์ทางสถิติเชิงพรรณนา (descriptive statistics) ได้แก่ ร้อยละ (percentage) ค่าเฉลี่ย (mean) และส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน, (standard deviation) การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ (qualitative data) ที่ได้จากข้อคำถามสำหรับการศึกษาด้วย Delphi นำข้อมูลมาสังเคราะห์และนำข้อมูลไปสอบถามจนกว่าจะได้ นันทมติ และการสัมภาษณ์เชิงลึก (in depth interview) วิเคราะห์ สังเคราะห์เนื้อหา นำข้อมูลมาอธิบายเชื่อมโยงความสัมพันธ์กับกรอบแนวคิด

สรุปและอภิปรายผล

การศึกษาจากทัศนการบริหารจัดการเครือข่ายการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรที่ใช้ชุมชนเป็นฐาน : กรณีชุมชนบ่อแกและบ่อทอง อำเภอกุดรัง จังหวัดมหาสารคาม สรุปและอภิปรายผลการศึกษา ได้ดังนี้

1) การศึกษาศักยภาพของชุมชนบ้านบ่อแกและบ้านบ่อทอง ในการพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่น เชิงเกษตร พบว่า ชาวบ้านบ้านบ่อแก บ้านบ่อทองที่ตอบแบบสอบถามเกี่ยวกับศักยภาพของชุมชนบ้านบ่อแกและบ้านบ่อทองในการพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่น เชิงเกษตรส่วนใหญ่เป็นเพศหญิง อายุ 40-59 ปี ระดับการศึกษาต่ำกว่ามัธยมศึกษาตอนปลาย มีอาชีพเกษตรกร มีรายได้ต่อเดือน ต่ำกว่า 10,000 บาท ผลการวิเคราะห์ข้อมูลความคิดเห็นของชาวบ้านบ้านบ่อแก บ้านบ่อทองต่อศักยภาพของชุมชนบ้านบ่อแกและบ้านบ่อทอง ในการพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่น เชิงเกษตร พบว่า ศักยภาพของชุมชนบ้านบ่อแกและบ้านบ่อทองในการพัฒนาเป็นแหล่ง

ท่องเที่ยวท่องถิ่นเชิงเกษตร สะท้อนศักยภาพทุกด้านอยู่ในระดับมาก ($\bar{x} = 3.86$) เมื่อพิจารณาเป็นรายด้านอยู่ในระดับมาก 6 ด้าน โดยเรียงลำดับค่าเฉลี่ยจากมากไปหาน้อย ดังนี้ 1. ด้านจุดแข็งของชุมชน คือ ชุมชนมีพื้นที่การทำเกษตร มีป่าชุมชน หนองน้ำสาธารณะและได้มีการขับเคลื่อนด้านเกษตรอินทรีย์ร่วมกับเครือข่ายของชุมชนอย่างต่อเนื่อง 2. ด้านบทบาทของผู้นำชุมชนคือ ผู้นำชุมชนมีความเสียสละ รับผิดชอบหน้าที่ของตนและเป็นต้นแบบในการดำเนินชีวิตตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง รวมทั้งมีวิสัยทัศน์และพัฒนาอย่างต่อเนื่อง 3. ด้านความต้องการมีส่วนร่วมของคนภายในชุมชน คือ ต้องการมีรายได้จากการใช้ทุนที่มีอยู่ในชุมชน โดยการพัฒนาชุมชนให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวท่องถิ่นเชิงเกษตร 4. ด้านความพร้อมของทุนทางทรัพยากรของชุมชน คือ ชุมชนมีแหล่งเรียนรู้หนองศาลากบกและศูนย์การเรียนรู้วิถีอีสานฯ เป็นพื้นที่ต้นแบบการทำเกษตรอินทรีย์ มีตลาดอาหารปลอดภัยของชุมชนจัดจำหน่ายผักปลอดสาร อีกทั้งมีป่าชุมชนภูกระแตและพื้นที่สาธารณะ สามารถพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวท่องถิ่นเชิงเกษตรในอนาคต 5. ด้านความร่วมมือความสามัคคี ภายในชุมชน คือ ชาวบ้านได้เข้าร่วมประชุมประจำเดือนและทุกกิจกรรม ในการรับผิดชอบงานของส่วนรวมตามความถนัดของตนเอง 6. ด้านความสัมพันธ์ ทัศนคติ ความกลมเกลียว /ญาติพี่น้อง ภายในชุมชน คือ มีวิถีชีวิตแบบพึ่งพาอาศัยกัน มีความไว้เนื้อเชื่อใจซึ่งกันและกันและเป็นกันเอง เมื่อผู้มาเยือนจะดูแลเสมือนเป็นคนในครอบครัวของตน รวมทั้งการใช้พื้นที่สาธารณะจะหมุนเวียนในการใช้ประโยชน์ร่วมกัน จากที่กล่าวมาข้างต้น สอดคล้องกับ (วชิรวัตต์ อาริยะศิริโชติ, 2558, น.83) ในการดำเนินโครงการบริการวิชาการฯ พบว่า ความร่วมมือของผู้นำชาวบ้าน ประชาชนชุมชนที่ร่วมงานกับเครือข่ายภาคส่วนต่างๆ ขับเคลื่อนพัฒนาชุมชนจากการเสริมสร้างพลังชุมชน (Empowerment) โดยการหนุนเสริมจากมหาวิทยาลัยและเครือข่าย นำวิชาการไปบริการสู่ชุมชนในทุกกระบวนการและการสร้างการมีส่วนร่วม ทำให้พลังชุมชนเข้มแข็งรู้จักพึ่งพาตนเอง เกิดการจัดการความรู้แบบมีส่วนร่วม ชุมชนรู้จักกระบวนการ ดำเนินการ และเครื่องมือในการจัดการความรู้ การถอดบทเรียนและระดมสมอง เพื่อดำเนินกิจกรรมพัฒนาในชุมชนและถ่ายทอดสู่สังคมรอบข้างได้ อีก 1 ด้านศักยภาพของชุมชนอยู่ในระดับน้อยคือ 7. ด้านจุดอ่อนของชุมชน สะท้อนจุดอ่อนไม่มากคือ ปัญหาภัยแล้ง เกิดขึ้นเป็นบางปี แหล่งน้ำสาธารณะสามารถเก็บน้ำได้เพียงพอ และแกนนำพัฒนาชุมชนอย่างต่อเนื่อง

ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับศักยภาพของชุมชนบ้านบ่อแถมและบ้านบ่อทองในการพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวท่องถิ่นเชิงเกษตร คือ ควรยกระดับแหล่งเรียนรู้ของชุมชนที่เกิดจากความร่วมมือกับเครือข่ายภายนอกชุมชน ให้เป็นต้นแบบเกษตรอินทรีย์ครบวงจรและมีกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง โดยชุมชนยินดีให้ความร่วมมือกับหน่วยงานทั้งภายในและภายนอกในการพัฒนาชุมชน

โอกาสและภัยคุกคามเกี่ยวกับศักยภาพของชุมชนบ้านบ่อแถมและบ้านบ่อทองในการพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวท่องถิ่นเชิงเกษตร โอกาส ต้องร่วมมือกับเครือข่ายพัฒนาชุมชนจากทุนทาง

ทรัพยากรที่มีอยู่ให้แตกต่างจากพื้นที่อื่น เรียนรู้จากพื้นที่และคนทำจริง สามารถนำไปใช้กับพื้นที่ของตนได้จริง วิธีรับมือภัยคุกคามคือ ด้านเศรษฐกิจ กำหนดเป้าหมายการทำเกษตรอินทรีย์ การผลิตที่กำหนดราคาเอง และหาตลาดรองรับรวมทั้งสร้างความเชื่อมั่น โดยให้ลูกค้าเข้าถึงแหล่งผลิต เกษตรอินทรีย์จะนำลูกค้าเข้ามาหาผู้ผลิตให้เป็นที่รู้จักทั้งในระดับชุมชน อำเภอ จังหวัด ด้านการเมือง โดยการมองหาโอกาส ปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลง ใช้ความสัมพันธ์แบบเครือข่ายความร่วมมือสร้างประโยชน์ร่วมกัน โดยให้ความสำคัญประโยชน์ของชุมชน

2) การศึกษาฉากทัศน์ (scenario) การบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรที่เป็นไปได้ของชุมชนบ้านบ่อแกและบ้านบ่อทอง โดยคัดเลือกผู้มีส่วนได้ส่วนเสียเป็นผู้ให้ข้อมูลคือ เครือข่ายภายในชุมชนบ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง เป็นผู้นำทางนโยบายของชุมชนและขับเคลื่อนงานด้านเกษตรอินทรีย์ในชุมชน จำนวน 17 คน ประกอบด้วย ผู้นำชุมชน ปราชญ์ชุมชน ตัวแทนกรรมการชุมชน ตัวแทนกลุ่มอาชีพ ตัวแทนศูนย์การเรียนรู้ชีววิถีอีสานฯ ตัวแทนแหล่งเรียนรู้สาธิตกบก ตัวแทนตลาดอาหารปลอดภัย และตัวแทนชาวบ้านที่เข้าร่วมอบรมกับเกษตรอำเภอ ซึ่งผู้ให้ข้อมูลสามารถเพิ่มหรือลดข้อคำถามได้ทุกข้อหรือไม่ให้ความเห็นในข้อที่ไม่เห็นด้วยก็ได้ หลังจากได้ข้อมูลครั้งแรกผู้วิจัยนำมารวบรวมสังเคราะห์และหาข้อที่มีประเด็นขัดแย้งอยู่เพื่อหา “ฉันทามติ” ของข้อมูลในแต่ละกิจกรรม จนได้เป็นฉากทัศน์การบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรที่เป็นไปได้ เป็นภาพการทำงานในอนาคตของชุมชน ฉากทัศน์นี้มีความยืดหยุ่นได้ในการทำงาน ขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมและความพร้อมของชุมชน หากเกิดความพร้อมของกิจกรรมใดในแต่ละระยะก่อน/หลังนั้นก็สามารสดำเนินการได้ตามฉากทัศน์นี้ ฉากทัศน์นี้มีระยะเวลาการดำเนินงาน 5 ปี แบ่งเป็น 3 ระยะ ทั้งหมด 26 กิจกรรม ดังนี้

2.1 ระยะต้นน้ำ (เตรียมพร้อมพัฒนา) ดำเนินกิจกรรมในปีที่หนึ่งและปีที่สองของฉากทัศน์ฯ เป็นการเตรียมพร้อมของด้านการจัดการ ด้านพื้นที่ ด้านกำลังคนที่จะเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาและขับเคลื่อนชุมชน พร้อมกับจัดหางบประมาณที่จะนำมาเป็นทุนสนับสนุนการพัฒนาพื้นที่ รวมทั้งประเมิน ติดตามการทำงานในระยะนี้ให้มีความต่อเนื่อง มีกิจกรรมทั้งหมด 9 กิจกรรม คือ 1) จัดเวทีแลกเปลี่ยน เพื่อให้ชาวบ้านบ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง เครือข่าย ได้เข้าร่วมแสดงความคิดเห็น ทบทวนบทเรียน กำหนดแนวทางพัฒนาชุมชน โดยการพัฒนาทุนทางทรัพยากรธรรมชาติ (แหล่งเรียนรู้ สวน ตลาด พื้นที่สาธารณะชุมชน) 2) จัดอบรมให้ความรู้การต่อยอดขยายผลด้านเกษตรอินทรีย์และทักษะการบริหารจัดการตลาด การบริหารจัดการองค์กรชุมชน การสร้างรายได้ในชุมชน การจัดการการท่องเที่ยวชุมชน และจัดศึกษาดูงานแก่คณะกรรมการดำเนินงานและชาวบ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง 3) ปรับพื้นที่แหล่งเรียนรู้หนองสาธิตกบก เป็นศูนย์กลางของพื้นที่การเรียนรู้ใหญ่ของชุมชนและมีกิจกรรมเรียนรู้ที่ครบวงจร 4) ปรับพื้นที่ศูนย์การเรียนรู้ฯ สวนไผ่ และสวนของสมาชิก ให้เป็นพื้นที่แหล่งเรียนรู้ที่หลากหลาย เป็นการจัดสรร

พื้นที่เพาะปลูก การทำเกษตรแบบผสมผสาน จัดสรรพื้นที่ทำกิน ได้ประโยชน์ครบครัน ทั้งของกิน และของใช้ 5) ปรับพื้นที่ตลาดอาหารปลอดภัยให้เป็นศูนย์กลางผลิตเกษตรอินทรีย์และของฝาก ผลิตเกษตรอินทรีย์ 6) จัดทำมาตรการกำจัดขยะและเตรียมการป้องกันปริมาณของเสียที่จะเพิ่มขึ้นในชุมชน เพื่อไม่ให้ทำลายสิ่งแวดล้อมในบริเวณรอบชุมชนและแหล่งเรียนรู้ 7) จัดหางบประมาณมาเป็นกองทุนสนับสนุนการดำเนินงาน การปรับปรุงพื้นที่แหล่งเรียนรู้ สร้างอาคาร สถานที่ในแหล่งเรียนรู้ 8) การจัดการขยะการทำปุ๋ยอินทรีย์จากเศษอาหาร มูลสัตว์ สำหรับใช้ในครัวเรือน / สวน / แหล่งเรียนรู้ และวางจำหน่ายหรือแบ่งปันให้แก่นักท่องเที่ยว / ผู้มาเยือน รวมถึงผู้ที่สนใจ และ 9) จัดเวทีประชุมติดตาม ประเมินผล การปรับปรุงพื้นที่แหล่งเรียนรู้ และการเตรียมความพร้อม การพัฒนาในระยะแรกพร้อมกำหนดแนวทางแก้ไขปัญหาร่วมกัน หากเกิดปัญหาขึ้น ระยะต้นน้ำนี้กลุ่มผู้นำชุมชนและคณะกรรมการกลุ่มทุกกลุ่มในชุมชนเป็นแกนนำในการดำเนินกิจกรรมช่วงแรก ใช้ระยะเวลา 2 ปี จัดกิจกรรมใดก่อนหรือหลังนั้นตามสภาพแวดล้อมและความพร้อมแต่ละช่วงในการทำกิจกรรม สอดคล้องกับ (บุญเลิศ จิตตั้งวัฒนา, 2548) เสนอรูปแบบการบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวด้านการมีส่วนร่วม เป็นการท่องเที่ยวที่คำนึงถึงการมีส่วนร่วมของประชาชนในชุมชนท้องถิ่น ให้มีบทบาทในการแสดงความคิดเห็น ร่วมวางแผน ร่วมปฏิบัติตามแผนงาน และร่วมได้รับประโยชน์อย่างเสมอภาค ติดตามตรวจสอบ ร่วมบำรุงรักษาทรัพยากรท่องเที่ยวอันจะก่อให้เกิดประโยชน์แก่ชุมชน ทั้งการกระจายรายได้ การยกระดับคุณภาพชีวิต รวมถึงการมีส่วนร่วมในการควบคุมการพัฒนาการท่องเที่ยวอย่างมีคุณภาพ

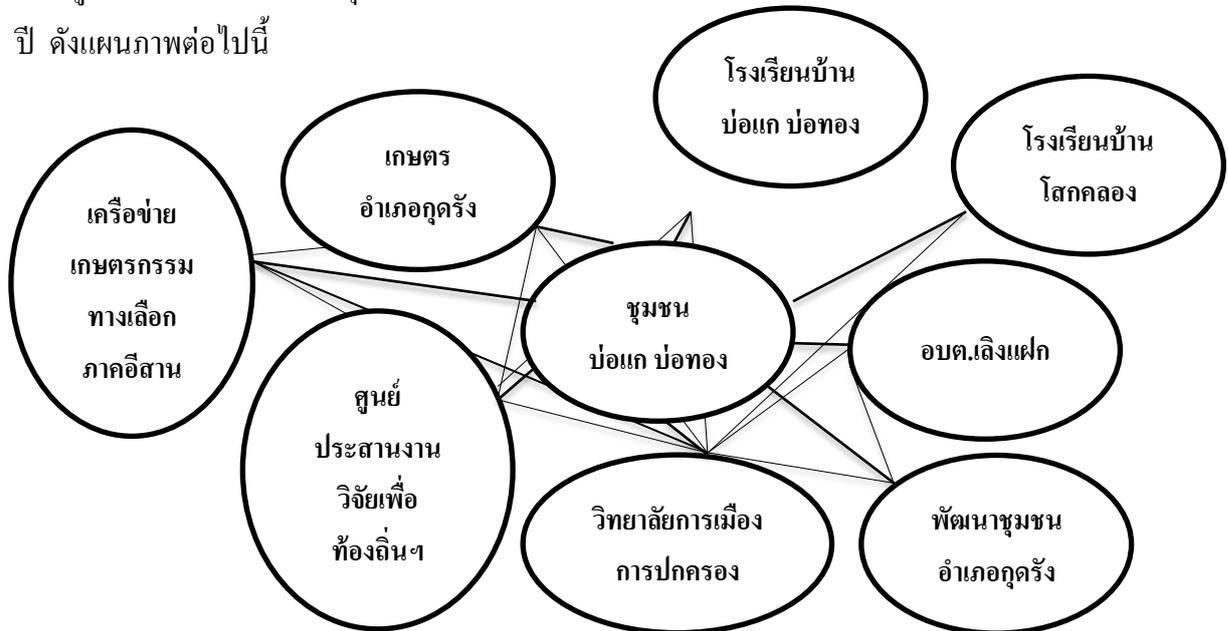
2.2 ระยะกลางน้ำ (พัฒนาอย่างต่อเนื่อง) ดำเนินกิจกรรมในปีที่สามและปีที่สี่ของภาคที่สี่ฯ เปิดโอกาสให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมรับผิดชอบมากขึ้น รวมทั้งติดตามการดำเนินการรับมือปัญหา และพัฒนาทักษะให้มีความชำนาญในด้านการจัดกิจกรรม การขยายผลต่อยอดและการเปิดพื้นที่เรียนรู้ เพื่อศึกษาปัญหาของการดำเนินงาน มีกิจกรรมทั้งหมด 8 กิจกรรม คือ 1) จัดประชุมผู้นำ คณะกรรมการ สมาชิกกลุ่มและชาวบ้านบ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง เพื่อเปิดโอกาสให้เข้ามามีส่วนร่วมเข้าคัดเลือกเป็นคณะกรรมการดำเนินงานการขับเคลื่อนการพัฒนาชุมชนเป็นแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่น เชิงเกษตร และจัดรูปแบบโครงสร้างที่เป็นทางการ 2) จัดกิจกรรมความร่วมมือทางวิชาการในการสนับสนุนการดำเนินงานร่วมกับเครือข่ายของชุมชน 3) จัดกิจกรรมในแหล่งเรียนรู้หนองศาลากกบก การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ ฟิชสวน เกษตรผสม ตั้งแต่การปลูกจนถึงการเก็บเกี่ยวสำหรับหนึ่งวัน 4) จัดทำแผนผังชุมชนและป้ายบอกเส้นทางเดินทางภายในชุมชนและแหล่งเรียนรู้ 5) จัดตั้งจุดหรือศูนย์ให้บริการข้อมูลและอำนวยความสะดวกแก่นักท่องเที่ยวหรือผู้มาเยือนและประสานงานภายในชุมชน 6) จัดทำสื่อประชาสัมพันธ์ เผยแพร่ที่ตั้ง เบอร์ติดต่อ ทางเว็บไซต์ และสื่อออนไลน์ ประชาสัมพันธ์กิจกรรมแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตร เส้นทาง การเดินทางทั้งหมดโดยสารสาธารณะ รถยนต์ส่วนบุคคล เป็นต้น 7) จัดกิจกรรมแลกเปลี่ยนระหว่างคนในชุมชนกับ

ผู้มาเยือน/นักท่องเที่ยว เช่น การประกอบอาชีพของชุมชน เล่าเรื่องอดีตของชุมชน เป็นต้น และ 8) การแปรรูป สร้างผลิตภัณฑ์จากผลผลิตเกษตรอินทรีย์ ในรูปแบบอาหารปรุงสด อาหารแห้ง หมักดอง ไว้จำหน่ายในตลาดอาหารปลอดภัยฯ หรือผู้มาเยือน/นักท่องเที่ยว การดำเนินงานในระยะนี้ 2 ปี โดยมีคณะกรรมการรับผิดชอบแต่ละฝ่ายเป็นแกนนำในการขับเคลื่อนกิจกรรม สอดคล้องกับ (กลุ่มจังหวัดภาคใต้ฝั่งอันดามัน, 2556) ศึกษาปัจจัยของการท่องเที่ยว พบว่า การเข้าถึงได้ (Accessibility) การไปถึงแหล่งท่องเที่ยวได้ คือ ต้องมีการคมนาคมขนส่งนักท่องเที่ยวไปยังแหล่งท่องเที่ยวได้อย่างสะดวก ปัจจัยในการเลือกสถานที่ท่องเที่ยวของแต่ละบุคคลย่อมมีความแตกต่างกันไปตามความพึงพอใจหรือความต้องการที่จะได้รับจากการไปท่องเที่ยว โดยที่บางคนต้องการไปท่องเที่ยวธรรมชาติอย่างเดียวแต่บางคนอาจจะต้องความสะดวกสบายในเรื่องของที่พักหรืออาหาร เป็นต้น

2.3 ระยะเวลาปี (ขับเคลื่อนให้เกิดความยั่งยืน) ระยะเวลาปีที่สุดท้ายของภาคทัศน์ฯ เป็นการเปิดชุมชนให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตร มีกิจกรรมทั้งหมด 9 กิจกรรม คือ 1) ปรับปรุงบ้าน ห้องพัก ห้องน้ำ เป็นโฮมสเตย์ ที่พักแรม มีสิ่งอำนวยความสะดวก สำหรับพักค้างคืน 2) จัดกิจกรรมการเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ พืชสวน เกษตรผสมผสาน การเลี้ยงสัตว์ การจัดสรรพื้นที่ทำเกษตรอินทรีย์ ทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ ตั้งแต่การปลูกจนถึงการเก็บเกี่ยว มาที่เดียวแล้วคุ้ม มีต้นแบบให้เรียนรู้ สามารถนำไปใช้ได้จริง สำหรับคนเดี่ยว/แบบกลุ่ม/แบบหน่วยงาน รูปแบบ 1 วัน หรือ 2 วัน 1 คืน 3) จัดกิจกรรมรณรงค์ให้นักท่องเที่ยวหรือผู้มาเยือนรู้จักรับผิดชอบต่อสิ่งแวดล้อม ด้วยการเก็บขยะรีไซเคิลมาส่งที่ศูนย์บริการนักท่องเที่ยว เพื่อแลกกับของที่ระลึก (เมล็ดผัก) และสร้างจิตสำนึกที่ดีของการท่องเที่ยวสีเขียว 4) กิจกรรมปั่นจักรยาน / นั่งรถเต๊นท์ นั่งรถซาเล้ง ชมเส้นทางธรรมชาติ สภาพแวดล้อมพื้นที่เรียนรู้และวิถีชีวิตชุมชน ได้เลือกใช้บริการตามความสนใจ 5) จัดกิจกรรมบันเทิง ที่เป็นเอกลักษณ์ของชุมชน เช่น การแสดงของกลุ่มเยาวชน กลุ่มผู้สูงอายุ การร้องคาราโอเกะ รำวง เป็นต้น ได้ร่วมสนุกและผ่อนคลาย 6) จัดกิจกรรมที่สร้างความสัมพันธ์ของคนในชุมชนกับผู้มาเยือน/นักท่องเที่ยว 7) จัดกิจกรรมสรุปบทเรียนของผู้มาเยือน/นักท่องเที่ยวในการเข้าชมแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่น เชิงเกษตร 8) จัดทำของที่ระลึกของชุมชนในการมาเข้าชมแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่น เชิงเกษตร เช่น ดันกล้า เมล็ดพันธุ์ เป็นต้น ไว้จำหน่าย และ 9) จัดเวทีประชุมติดตาม ประเมินผล การดำเนินงาน ฝ่ายต่างๆ ของชุมชนและหาแนวทางแก้ไขปัญหา ร่วมกันในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรให้ยั่งยืนต่อไป สอดคล้องกับ (บุญเลิศ จิตตั้งวัฒนา, 2548) เสนอรูปแบบการบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวด้านกิจกรรมและกระบวนการ เป็นการท่องเที่ยวที่มีกระบวนการเรียนรู้ โดยมีการศึกษาเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศของแหล่งท่องเที่ยว เป็นการเพิ่มพูนความรู้ ประสบการณ์ ความประทับใจ เพื่อสร้างจิตสำนึกที่ถูกต้องแก่นักท่องเที่ยว ประชาชนและผู้ประกอบการท่องเที่ยว

3) การศึกษาศักยภาพของเครือข่ายการบริหารจัดการที่มีอยู่ในการหนุนเสริมการบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรของชุมชนบ้านบ่อแกและบ้านบ่อทอง เป็นเครือข่ายที่มีอยู่จริง ซึ่งได้ร่วมงานกับชุมชนจัดกิจกรรมด้านเกษตรอินทรีย์ 3-5 โครงการ ในช่วงเวลา 1-5 ปี ดังแผนภาพต่อไปนี้

ภาพ เครือข่ายของชุมชนบ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง

การหนุนเสริมตามเจตจำนงของเครือข่ายในกิจกรรมตามฉกทศน์การบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวท้องถิ่นเชิงเกษตรที่เป็นไปได้ของชุมชนบ้านบ่อแก บ้านบ่อทอง พบว่า

เครือข่ายราชการส่วนภูมิภาค ได้แก่ 1) สำนักงานเกษตรอำเภอภูคั้ง มีบุคลากรที่เชี่ยวชาญด้านการเกษตร เข้าใจในสภาพพื้นที่ และการขับเคลื่อนการเกษตรร่วมกับทุกภาคส่วนในพื้นที่ เข้าร่วม 24 กิจกรรม ได้แก่ เข้าร่วมเวทีแลกเปลี่ยนเพื่อรับฟังความต้องการและทบทวนบทเรียนร่วมกับชุมชน กิจกรรมร่วมเป็นวิทยากรให้ความรู้ เทคนิคการทำเกษตร และติดตามความก้าวหน้า แลกเปลี่ยนในกิจกรรมสรุปบทเรียน ติดตามผล กิจกรรมที่ไม่เข้าร่วมได้แก่ การปรับปรุงที่พักเป็นโฮมสเตย์และการรณรงค์เรื่องเก็บขยะ เป็นบทบาทของเครือข่ายที่มีความเชี่ยวชาญโดยตรง 2) สำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอภูคั้ง มีบุคลากรที่เข้าไปดูแลในการส่งเสริมการระดมทุนจากการรวมกลุ่ม การสร้างรายได้ของชุมชน และจัดหาตลาดจำหน่ายสินค้าให้กับชุมชน เข้าร่วม 23 กิจกรรม ได้แก่ เข้าร่วมเวทีแลกเปลี่ยน เพื่อรับฟังความต้องการ ส่งเสริมกระบวนการคิดและการสร้างรายได้ การกระจายรายได้ของชุมชน กิจกรรมที่ไม่เข้าร่วม ได้แก่ การจัดหางบประมาณ เนื่องจากหน่วยงานไม่ได้มีการจัดสรรงบประมาณให้พื้นที่โดยตรงและการจัดการทำป้ายและการแลกเปลี่ยนกับนักท่องเที่ยว/ผู้มาเยือน ชุมชน ควรจะเป็นผู้แลกเปลี่ยนและชุมชนสามารถดำเนินการได้

เครือข่ายราชการส่วนท้องถิ่น ได้แก่ องค์การบริหารส่วนตำบลเลิงแฝก มีภารกิจในการสนับสนุนความต้องการที่เกิดจากประชาชนในพื้นที่โดยเน้นการทำงานแบบมีส่วนร่วมกับทุกภาคส่วนและจัดสรรงบประมาณในการดำเนินการสอดคล้องกับนโยบายของหน่วยงาน เข้าร่วมกิจกรรมทุกกิจกรรม ได้แก่ เข้าร่วมรับฟังความต้องการในการพัฒนาทุนของชุมชนที่มี จัดสรรงบประมาณ ตามแผนงานของหน่วยงาน การจัดขยะ การจัดกิจกรรมการเรียนรู้ และร่วมติดตามแลกเปลี่ยนกับชุมชน

เครือข่ายสถาบันการศึกษา ได้แก่ 1) วิทยาลัยการเมืองการปกครอง เป็นสถาบันการศึกษาที่ได้รับความเชื่อถือในการส่งเสริมความรู้วิชาการควบคู่การปฏิบัติ กระตุ้นเตือนและเสริมอาวุธทางความคิดให้กับชุมชนเข้าร่วมทุกกิจกรรม เข้าร่วมเวทีแลกเปลี่ยนจัดกิจกรรมในเวที สังเกตการณ์การคัดเลือกกรรมการ การจัดโครงสร้างองค์กร เรียบเรียง รวบรวมข้อมูล พร้อมทั้งกระบวนการในการมีส่วนร่วมของชุมชน 2) โรงเรียนบ้านบ่อแก้วทองและโรงเรียนบ้านโสกคลอง สถาบันการศึกษาที่อยู่ในชุมชนและใกล้เคียง มีทรัพยากรด้านบุคคลที่ช่วยเหลือชุมชนและต่อ ยอดในอนาคต เข้าร่วมทุกกิจกรรม ได้แก่ เข้าร่วมเวทีแลกเปลี่ยน ร่วมกิจกรรมช่วยเหลือในพื้นที่และร่วมปฏิบัติกิจกรรมของกลุ่มเยาวชน

เครือข่ายองค์กรที่ไม่ใช่รัฐ 1) ศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นเกษตรกรรมยั่งยืน อีสานตอนกลาง มีบุคลากรในพื้นที่ ที่จะช่วยเหลือในการสร้างกระบวนการการขับเคลื่อนและช่องทางหน่วยงานที่สนับสนุนทุน เข้าร่วม 19 กิจกรรม ได้แก่ เข้าร่วมเวทีแลกเปลี่ยน รับฟังความต้องการ ทบทวนบทเรียน และจัดกระบวนการในแต่ละกิจกรรม ทบทวนติดตามในแต่ละระยะผ่าน การมีส่วนร่วมของทุกฝ่าย กิจกรรมที่ไม่เข้าร่วม ได้แก่ การจัดทำสื่อ ดัดตั้งป้ายประชาสัมพันธ์ จัดตั้งศูนย์บริการ การปรับปรุงที่พักเป็นโฮมสเตย์ กิจกรรมปั่นจักรยาน เนื่องจากหน่วยงานไม่มีบุคลากรด้านนี้ และควรเป็นการดำเนินการของชุมชน 2) เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน มีบุคลากรที่มีความสนใจในการขับเคลื่อนในการทำเกษตรอินทรีย์ การนำเทคนิคแปลกใหม่เข้าร่วม บูรณาการ เข้าร่วม 15 กิจกรรม ได้แก่ เข้าร่วมเวทีและจัดกิจกรรม ออกแบบ จัดกระบวนการ ถ่ายทอดความรู้ และเรียบเรียงการนำเสนอข้อมูล จัดทำเป็นกลอนคำ ร่วมแลกเปลี่ยน ติดตามเป็นระยะกับชุมชน กิจกรรมที่ไม่เข้าร่วม ได้แก่ การจัดทำงบประมาณ การจัดทำมาตรการจัดการขยะ การจัดทำสื่อ ทำป้าย จัดตั้งศูนย์บริการ กิจกรรมการแปรรูป การปรับปรุงที่พักเป็นโฮมสเตย์ กิจกรรมรณรงค์ กิจกรรมปั่นจักรยานและกิจกรรมแสดงสัญลักษณ์ เนื่องจากหน่วยงานไม่มีบุคลากรเพียงพอและชุมชนดำเนินกิจกรรมได้

การเข้าร่วมของเครือข่ายเป็นการตัดสินใจของเครือข่ายทั้งสิ้น โดยมองจากทุนเดิมที่เคยได้ร่วมงานกับชุมชน ความสำเร็จและการปฏิบัติงานที่คล้ายคลึงกัน พร้อมทั้งเป็นตัวกลางประสานความร่วมมือจากเครือข่ายต่างๆให้เข้าร่วมดำเนินงานกับชุมชนก่อให้เกิดการขยายภาว

เครือข่ายมากขึ้น ความสัมพันธ์ระหว่างเครือข่ายกับชุมชนเป็นความสัมพันธ์ผ่านตัวแทนที่ตัวบุคคล โดยการทำงานในลักษณะพึ่งพาซึ่งกันและกัน สร้างความเข้าใจในการทำงาน โดยการมองเป้าหมายร่วมกันบนฐานผลประโยชน์ของชุมชน มีรูปแบบการทำงานทั้งรูปแบบที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ตามระยะเวลาของภารกิจหรือโครงการที่จัดขึ้น แต่ก็มีกระบวนการแบบไม่เป็นทางการอย่างต่อเนื่อง ผ่านการประสานงาน ความสัมพันธ์ ความร่วมมือทั้งตัวบุคคลและเครือข่าย จากที่ผลการศึกษาข้างต้นสอดคล้องกับ (พัชรี สีโรรส, 2558, น.91) ได้แบ่งรูปแบบการบริหารจัดการปกครองเครือข่าย (network governance) เป็นเครือข่ายทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน และกลุ่มประชาชนที่มีปฏิสัมพันธ์กันในแนวนอนและการประสานงานกันเพื่อแก้ไขปัญหาและจัดบริการสาธารณะ และการเข้าร่วมในการบริหารจัดการของผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย เป็นต้น รูปแบบนี้การแสดงบทบาทเครือข่ายในการเข้าร่วมเกิดจากความต้องการของประชาชนในพื้นที่ โดยพื้นที่ที่มีทุนของชุมชนในการเป็นฐานปฏิบัติการ และความสัมพันธ์แนวระนาบเดียวกันที่มีความยืดหยุ่น การตัดสินใจเป็นอำนาจของเครือข่ายนั้น เน้นความสัมพันธ์การทำงานแบบพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน โดยกำหนดเป้าหมายร่วมกันของกลุ่มในการได้ประโยชน์ร่วมกันของทุกฝ่าย

บรรณานุกรม

- กลุ่มจังหวัดภาคใต้ฝั่งอันดามัน. (2556). การพัฒนาการท่องเที่ยวให้ยั่งยืน. (ออนไลน์). สืบค้นเมื่อ 30 ตุลาคม 2559 จาก <http://masterplan.andamanecotourism.com>
- เทิดชาย ช่วยบำรุง. (2552). บทบาทขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นกับการพัฒนาการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืนบนฐานแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คณะรัฐมนตรีและราชกิจจานุเบกษา.
- บุญเลิศ จิตตั้งวัฒนา และ พงณา สวนศรี. (2548). การพัฒนาและการอนุรักษ์แหล่งท่องเที่ยว. กรุงเทพฯ: การจัดการท่องเที่ยวโดยการมีส่วนร่วมของประชาชน. (จุลสารการท่องเที่ยว).
- พัชรี สีโรรส. (2558). การศึกษาการจัดการปกครองในมิติดินโยบายศึกษาทำความเข้าใจการจัดการปกครอง เครือข่ายการจัดการปกครองและอภิเครือข่ายการจัดการปกครอง. ใน วสันต์ เหลืองประภัสร์. (บรรณาธิการ). เปิดกล่องนโยบายสาธารณะหลากมุมมองในการศึกษานโยบายสาธารณะร่วมสมัย. (หน้า 82-121). คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์: มูลนิธิเพื่อการศึกษาประชาธิปไตยและการพัฒนา.
- ยูหนา หลงสมัน. (2557). รูปแบบและพัฒนาศักยภาพการท่องเที่ยวของเครือข่ายการท่องเที่ยวโดยชุมชน จังหวัดสตูล. ทุนสนับสนุนงานวิจัย. สำนักงานกองทุนกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

วชิรวัตต์ อาริยะสิริโชติ. (2558). ตลาดอาหารปลอดภัย สถานสายใยครอบครัว. รายงานการวิจัย.
ทุนสนับสนุนโครงการบริการวิชาการหนึ่งหลักสูตรหนึ่งชุมชน กองบริการวิชาการและ
การวิจัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

วัฒนา มโนรัตน์. (2552). การจัดการการท่องเที่ยวเชิงเกษตรกรณีศึกษาชุมชนบ้านฝึมด อำเภอบาง
บาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. สังคมศาสตร์เพื่อ
การพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา.